

Тарас Чухліб

**Відповідь Українського
гетьманату на
російсько-польські
домовленості
в Андрусові 1667 р.**

Одним з головних чинників, що впливав на утвердження гетьманської влади в Україні у 60-70-х рр. XVII ст., була політика оточуючих країн, серед яких поруч з Османською імперією та Кримським ханством вирізнялися Річ Посполита і Московська держава. Згідно з твердженнями багатьох вітчизняних та зарубіжних істориків, московсько-польське Андрусівське перемир'я 1667 р. мало великий вплив на міжнародне та внутрішньополітичне становище козацької України¹. Однак, незважаючи на рішення в с. Андрусові, згідно з якими територія України «на правому березі Дніпра» мала відійти під владу польського короля, правобережне Військо Запорозьке на чолі з гетьманом П. Дорошенком не підкорялося польсько-російським постановам й продовжувало боротьбу за утвердження власних державно-політичних інститутів й об'єднання всіх «козацько-руських» земель в єдину державу.

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 111-112; Степанков В.С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. // Україна і Польща у період феодалізму. – К., 1991. – С. 112-128; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999. – С. 286–287; Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 123-155; Копреева Т. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 г. до «Вечного мира» 1686 г.). Автореф. дис... канд. ист. наук. – Ленинград, 1952. – С. 20; Галактионов И. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960. – С. 5-8; Санин Г.А. Русско-польские отношения 1667-1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 276-286; Gierowski J. -A. Historia Polski. – Kraków, 1983. – S. 240-241; Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. Calamitatis regnum. – Warszawa, 1989. – S. 244-249; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S. 111-115; Wójcik Z. Jan Sobieski. – Warszawa, 1994. – S. 244; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. – Warszawa, 1994. – S. 50-51; Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність. – К., 1995. – С. 116-129; та ін.

«Андрусівське перемир'я відбулося головним чином коштом України і викликало там велике незадоволення. Поділ країни був найгіршим рішенням для єдиного українського народу, особливо тієї його частини (Лівобережної України. – Т. Ч.), що як і за Гадяча була вороже налаштована до повороту під Польщу»², – відзначав один з найбільших польських дослідників цього питання З. Вуйцик. Погоджуючись з цим висловлюванням відомого історика, хочемо загострити проблему, досліджуючи реакцію уряду П. Дорошенка на укладення цього міждержавного договору. Водночас проаналізуємо політичні заходи цього та інших тогочасних гетьманів різних частин України (І. Брюховецького, Д. Ігнатовича-Многогрішного, П. Суховієнка), які вони розпочали у відповідь на антиукраїнську направленість московсько-польського перемир'я 1667 р.

Отже, переговорний процес між дипломатами Московської держави та Речі Посполитої, який призвів до відомих подій 1667 р., розпочався ще за три роки перед тим – 11 червня 1664 р. у невеличкому містечку Дуровичі (Білорусь) зустрілися делегації обох «високих сторін». Починаючи з 1654 р., вони, з невеликою перервою, викликану Віленським перемир'ям 1656 р., знаходилися між собою у стані війни. Польську делегацію очолювали серадзький воєвода Х. Вержбовський та жмудський староста Є. Глебович, російську – князь Н. Одоєвський та боярин О. Ордин-Нащокін. Через місяць, 12 липня, під час восьмої зустрічі польських та російських дипломатів останні заявили, що хочуть укласти «вічний мир» між царем і королем, але на умовах переходу під владу Москви Великого князівства Литовського, всієї України та Запорожжя. Зважаючи на неможливість виконання цих вимог польською стороною, переговори були відкладені й поновлені лише 1 січня 1666 р. під час з'їзду послів коло с. Звіровичі, що на Білорусі. Однак згодом, 10 травня, російсько-польська комісія перемістилася до с. Андрусово поблизу Смоленська. Делегацію Речі Посполитої очолював відомий польський урядовець і дипломат К. Завіша, який запропонував росіянам великі територіальні уступки та укладення тимчасового миру терміном на 12, 15, 18 або 20 років³. У свою чергу, московська делегація, якою вже одноосібно керував Ордин-Нащокін, відмовлялася від бажання володіти литовськими землями та Правобережною Україною в обмін на згоду Польщі відмовитися від Лівобережжя. 30 грудня 1666 р. поляки погодилися прийняти московські вимоги щодо України і підписання мирного договору на 10, 12 або 16 років. Рівно через місяць, 30 січня 1667 р. такий договір був підписаний і став означатися в історіографії як Андрусівське перемир'я.

² Wójcik Z. Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. – Warszawa, 1968. – S. 12.

³ Historia dyplomacji Polskiej. – T. 2: 1572-1795. – Warszawa, 1982. – S. 222.

Безперечно, що це перемир'я стало угодою про міжнародно-політичний поділ сфер впливу над Україною. Його третя стаття красномовно свідчила про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією московського царя Олексія Михайловича: «...А у стороні Його Королівської Величності, від Дніпра, що під Києвом, і через увесь той край (Лівобережжя. – Т. Ч.), до Путивльського кордону жодного города ані міста ані волості у власті через цьогочасні перемирні роки від цього часу і дня належати на буде»⁴. Четверта стаття договору повністю присвячувалася «українсько-козацькій» проблемі, а тому наведемо її текст повністю – «І те узгоджуємо, що жодна над Козаками Українськими з тієї сторони Дніпра від Переяслава перебуваючих (на Лівобережжі. – Т. Ч.), помста не має чинитися, що деякі в сторону Й. К. В. і Речіпосполитої вдавалися; а тих козаків з одного боку Дніпра Його Царська Величність від присяги на підданство виконаної звільняє, і в протекцію свою приймати, ані до міст і городів там перебуваючих вступати, протягом усього того часу примирного, не буде і накаже. А у відповідь Його Королівська Величність тих Козаків з другої сторони Дніпра ріки (Лівобережжя. – Т. Ч.), від Переяслава перебуваючих, в протекцію свою приймати, протягом тих примирних років, не буде і накаже (підкреслено нами. – Т. Ч.)»⁵. Саме ця стаття Андрусівського перемир'я переконливо засвідчувала поділ України на право- і лівобережну (залежно від Дніпра) частини, зважаючи на протекцію короля та царя. Дивно, що до цього часу мало хто з істориків звертав увагу на той факт, що московський цар Олексій Михайлович звільняв «козаків з другого боку Дніпра... від присяги на підданство виконаної». Очевидно, йшлося не про останню загальнокозацьку присягу 1659 р., а про акт присяги Війська Запорозького та станів України царю 1654 р. Отже, Московська держава в особі свого зверхника відмовлялася від більшої частини України і тим самим (використовуючи терміни російської історіографії), зраджувала найбільш активну частину українців, які саме заради виходу з-під влади польського короля та Речі Посполитої визнали протекцію царя та Московщини. Погоджуємося з думкою історика В. Смоля, що П. Дорошенко (як, до речі, і вся козацька старшина) добре розумів, що це перемир'я перекреслювало його плани об'єднання обох частин українських земель під однією булавою⁶.

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман П. Дорошенко реагує блискавично – на початку лютого 1667 р. відсилає своїх послів до Бахчисараю з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політич-

⁴ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1880. – Vol. 2. – Pars. 2. – S. 567.

⁵ Ibid. – S. 568.

⁶ Смолій В. Петро Дорошенко // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 122.

ного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана замирення з московським царем та йти війною на Польщу разом з українцями і московитами⁷. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханату гетьман сподівався замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму.

Дуже промовистими, з огляду на особисту оцінку П. Дорошенком домовленостей в Андрусові, були його слова в одному з листів до кримського хана – «...ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів»⁸. Але зважаючи на те, що хан без свого протектора, султана Мегмеда IV, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відсилає своїх дипломатів до Туреччини. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорозького на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було прийнято султаном. Згідно з твердженнями турецьких істориків, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50000-е військо. Польський посол Є. Радзівський, що в той же час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі»⁹. Автор анонімної реляції про посольство Радзівського у 1667 р. засвідчував, що козаки запевняли султана, що «перевернуть поляків догори ногами»¹⁰. Очевидно, твердження турецького історика щодо заяви про підданство українців свідчило про повтор політичного кроку П. Дорошенка у 1666 р.¹¹ Вважаємо, що дорошенкові послы також хотіли домовитися про військову

⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 112.

⁸ Acta historica res gestas Poloniae... – Vol. 1. – Pars. 1 – S. 126.

⁹ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 115.

¹⁰ Pamiętnik dziejów polskich / Zebr. S. Barącz. – Lwów, 1855. – S. 80.

¹¹ Восени коло р. Цибульник П. Дорошенко присягнув трьом кримським солтанам, «що йому бути з ханом у дружбі, а цесарю турському в підданстві» (Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 177). Більш ґрунтовно про це дивись: Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // Записки НТШ. – Т. 238. – Львів, 1999. – С. 117-148. А першу згадку про П. Дорошенка як підданого султана натрапляємо у листі великого візиря Порту Кьопрюлю-заде Фозіля Ахмеда-паші за квітень 1666 р. (D. Dorosenko a J. Rypka. Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. – Praha, 1933. – S. 79). Зважаючи на довговічну османську традицію поділяти іноземний світ на підданих собі і тих, з ким імперія перебувала у стані війни, турецькі урядовці (а за ними й деякі історики) віднесли Україну до стану підданих Османській імперії держав й стали трактувати гетьмана П. Дорошенка як підданого султана з 1666 р. Хоча з боку України це фактично було визнано лише у 1670 р.

допомогу султана та добитися від нього наказу васальнозалежному кримському хану виступити разом з Військом Запорозьким проти Польщі.

Після посольств до Криму і Туреччини, які мали чіткі антипольські інструкції, П. Дорошенко розпочинає переговори з московськими представниками – воєводою російського гарнізону в Києві П. Шереметєвим та стольником В. Тяпкіним. Ті переконували українського гетьмана відмовитися від союзу з татарами. На що П. Дорошенко їм відповідав, що не буде поривати стосунків з Кримом, тому що хан є союзником Речі Посполитої. У свою чергу, відзначав гетьман, він згідно Гадяцької угоди 1658 р. є підданим польського короля¹².

Як же узгоджувалися ці слова правобережного гетьмана із заявою українських послів у Туреччині? На нашу думку, такі начебто взаємозаперечні тези висувалися у той час гетьманом, зважаючи на його гнучку політику, що була направлена на можливість прийняття подвійного протекторату: з одного боку, це мав бути турецький султан, а з іншого – польський король. Тим паче, що українцям була дуже добре відома аналогічна практика господарів сусіднього Молдавського князівства.

До переговорів з Московською державою Дорошенка штовхала також невдача з організацією походу на Галичину, щоб спільно з татарами розгромити основні частини польської армії і оволодіти цією територією західноукраїнських земель. Тим не менш, цей похід українсько-татарських сил завершився перемир'ям між Польщею та Україною поблизу Підгайців, яке було укладене 19 жовтня 1667 р¹³. Зважаючи на похід запорозьких козаків на чолі з І. Сірком до Криму, татари відмовилися підтримувати Дорошенка й, по суті, примусили його підписати угоду з поляками про підданство королю. «Взнавши маршалок і гетьман польний коронний (Я. Собеський. – Т. Ч.) щиру субмісію Петра Дорошенка, гетьмана війська ЙКМ запорозького, виголосив акт умови, до послуг ЙКМ і Речі Посполитої»¹⁴. Натомість Дорошенко обіцяв не приймати ніяких іноземних протекцій. Окрім того, він зобов'язувався не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків в Україні та не вводити своїх військ до тих місць, де не було козацького устрою. В свою чергу, польська сторона дозволяла українським представникам прибути на черговий сейм для оголошення своїх вимог й обіцяла не вводити коронні підрозділи на територію Українського гетьманату. Після підписання угоди обома сторонами була укладена присяга. В устах козаків вона звучала так: «Як і пращури наші довершену міць і зверхність від бага-

¹² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. VI. – Спб., 1868. – С. 237-238.

¹³ Majewski W. Podhajce, letnia i jesienna kampania 1667 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. –Т. VI. – Cz. I. – Warszawa, 1960. – S. 47-93.

¹⁴ Цит. за: Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 128.

товладних мали королів найясніших польських і Речі Посполитої як панів своїх дідичних, так і ми в тім же вірнім підданстві ЙКМ і Речі Посполитій... всілякої посторонньої протекції з посторонніми без відомості ЙКМ всілякої кореспонденції не будемо ані посольства...»¹⁵. Досягнувши у 1667 р. признання незалежності від Польсько-Литовської держави, Дорошенко вирішив закріпити успіх відповідним договором – так оцінював діяльність українського уряду в цей час російський історик Г. Санін¹⁶. Однак фактично положення Підгасцького перемир'я не виконувалися жодною зі сторін.

Зовнішньополітичні заходи Дорошенка – посольства про допомогу до Криму і Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України і укладення перемир'я з Польщею – не привели до очікуваних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я було ратифіковано царем Олексієм Михайловичем у Москві. Окрім того, переговорний процес між польським королем і російським царем продовжувався у напрямку остаточного оформлення попередніх домовленостей у вигляді «вічного миру».

Реакція П. Дорошенка та його оточення на ці дії християнських монархів була вкрай негативною і навіть близькою до панічної. Як засвідчував один з посланників тогочасного московського резидента в Україні В. Тяпкіна Тютєрев, український гетьман, довідавшись про ратифікацію андрусівських домовленостей у Москві, був дуже опечалений разом з усією старшиною і пролежав «тяжко хворий» протягом двох днів¹⁷. Після цього, описував далі своє перебування у Чигирині Тютєрев, Дорошенко запросив його на Службу Божу до церкви, де правили київський митрополит Й. Тукальський й архимандрит Гедеон (Ю. Хмельницький). Під час Служби поминалися польський король і московський цар як захисники християнської віри. Очевидно, такі дії гетьмана мали засвідчити перед посланцем Москви те, що він хоч і шукає захисту у турецького султана, однак не «побусурманився» і сподівається на інше вирішення російсько-польського протистояння за Україну.

У зв'язку з тим, що українці продовжували відстоювати незалежність своєї вітчизни, більшість із статей Андрусівського перемир'я практично не виконувалися, а тому протягом жовтня-грудня 1667 р. польсько-російські переговори продовжилися у Москві. Поряд з твердою позицією П. Дорошенка іншою причиною продовження переговорного процесу між королем і царем стала небезпека безпосереднього втручання у їхню боротьбу за Україну третьої, досить потужної сили – Османської імперії, яка вирішила

¹⁵ Muzeum Narodowe w Krakowie. – Oddział Zbiory Czartoryskich, № 402, s. 665-667.

¹⁶ Санін Г.А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. – 1970. – № 1. – С. 128.

¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 243; Дорошенко Д. Гетьман П. Дорошенко... – С. 256.

зміцнити свої позиції у східноєвропейському регіоні. Московський трактат, який був укладений між Росією і Польщею у грудні 1667 р., мав чітку анти-турецьку направленість. Однак, разом з тим, згідно досліджень російських науковців, він став «не стільки союзом проти агресії Туреччини, стільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу»¹⁸. Але звернімося до тексту цього, на жаль, малознаного в історіографії договору, який доповнював Андрусівське перемир'я.

Вже у першому реченні першої статті Московського договору декларувалася його основна мета – «проти Бусурманського (турецького султана і кримського хана. – *Т. Ч.*) наступу на Україну, яка під владою Його Королівської Милості і Речі Посполитої перебуває, так і в утриманні Його Царської Величності у результаті цьогочасних Пактів (Андрусівського перемир'я. – *Т. Ч.*) залишається»¹⁹. Польський король, на прохання московського царя, пробачав всілякі провинності і відступства «усім козакам по обидві сторони Дніпра». Далі йшлося, як на нашу думку, про головне – «щоб Козаки Українці (правобережні. – *Т. Ч.*) які противляться, за об'явою обох Великих Государів, чи кого-небудь з них, ту ласку і добродійство вдячно прийнявши, від Бусурман відлучилися, і більше з ними не мали жодного порозуміння, але краще до Й. К. М. послали свої на Сейм з послушенством прислали. А якщо при Бусурманах, знехтувавши цьогочасним милосердям і жалуванням обох Великих Государів наших, залишилися, і до послушенства Й. К. М. і Речі Посполитої повернутися не захотіли: тоді обидва Великі наші Государі примусити їх до того послушенства і відлучення від Бусурман мають (підкр. авт.)»²⁰. Як бачимо, у даному випадку монархи погоджувалися на подвійне підпорядкування України перед турецькою загрозою протегування над нею. Згідно договору, цар обіцяв вислати на Правобережну Україну для допомоги полякам у боротьбі проти турків та українців «кінноти п'ять тисяч, а піхоти двадцять тисяч». Це робилося для «уняття свавільних людей там в Україні перебуваючих (очевидно, що це був Дорошенко! – *Т. Ч.*) у спільному утриманні обом Великим Государям в послушенстві і до покори привести бунтівливих козаків (підкр. авт.)»²¹. Щодо факту існування між урядом П. Дорошенка і Польщею перемир'я, то воно не мало бути перешкодою для спільних дій обох держав проти турків – відзначалося у тексті грудневого договору 1667 р. між Москвою та Варшавою.

Зрозуміло, чому гетьман Дорошенко та його оточення так різко зреагували на нього, одночасно звинувачуючи як польську, так і російську сторони

¹⁸ Санін Г.А. Указ. соч. – С. 132.

¹⁹ Acta historica res gestas Poloniae... – Vol. 2. – Pars. 2. –S. 585.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid. – S. 586.

в нехтуванні інтересами українців. Спочатку дісталосся польським послам в Україні. У кінці 1667 р., перебуваючи у козацькій столиці Чигирині, вони вислухали від П. Дорошенка і Ю. Хмельницького «багато грубих слів... і ніякої їм учтивості у Чигирині не було»²². Український уряд відмовився виконувати московсько-польські постанови та посилати своїх послів на вальний сейм до Варшави. Не обійшов своєю увагою Дорошенко й росіян, виклавши у своєму листі від 1 січня 1668 р. до В. Тяпкіна всі свої думки про участь Московської держави у поділі української території та Війська Запорозького. З огляду на важливість цього непересічного документа як типового джерела тогочасної політичної думки й розуміння української позиції, вважаємо за необхідне процитувати його з мінімальними скороченнями. «...А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу, – писав Дорошенко, – розірвали надвоє, і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викорінити! Богу дякувати, війна припинилася; але яка з того користь для православної Церкви? От у Вітебську не вільно православним мати ані одного храму; в Полоцьку була одна церква, і ту спалили, а нової будувати не дають! Те саме й по інших містах. Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати, в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю. Знає король, що предки наші, які рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло зліпилися з поляками під одним господарем, добровільно обраним і присяженим. А того ярма (московського. – Т. Ч.) нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли...(підкр. авт.)»²³²⁴ – такою, м'яко кажучи, недипломатичною була відповідь українського гетьмана на укладення Московського договору. На пропозиції російської сторони П. Дорошенку присягнути цареві на вірність, його брат, Григорій, відповідав: «Ясновельможний пан Гетьман Війська Й. В. В. Запорозького Петро Дорошенко і без підданства Його Царській Величності є бажаний...»²⁴. Сам гетьман у листі до кримського хана Аділ-Гірея від 28 січня 1668 р. говорив про те, що він зараз мусить добре думати над тим, щоб поляки і московити «якихось злих задумів над

²² Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 245.

²³ Там же. – С. 247-248.

²⁴ Там же. – С. 240.

нами і цілою Україною виконати не хотіли»²⁵. Щоб цього не сталося, гетьман запропонував ханові здійснити спільний похід на Лівобережну Україну з метою її звільнення від московської присутності та об'єднання під єдиною гетьманською владою.

Ознайомлення козацької старшини Правобережної України з текстом Московського договору змусило їх звинуватити польського і російського монархів у порушенні домовленостей з Військом Запорозьким. «...А зараз, як між Великими Государями мир затвердився, і про Малоросійську землю обопільних Задніпровських народах постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам веліли бути, і відомість їм про ту постанову не вчинили, і тим де Великі Государі договірство (з Україною. – Т. Ч.) порушили (підкр. авт.)»²⁶, – відповідали у 1668 р. військовий писар Л. Буслевич та полковник Гр. Дорошенко на пропозицію В. Тяпкіна перейти у підданство московського царя. Разом з тим члени уряду Дорошенка висловлювали надію на те, що укладені польсько-російські договори не будуть довговічними – як відзначалося в одному з документів, «...звичайно ті договори постійні не будуть»²⁷.

Така критика українською стороною андрусівських і московських домовленостей та оволодіння П. Дорошенком у 1668 р. Лівобережною Україною, а отже, і значне посилення його влади, змусили Москву і Варшаву на деякі поступки українцям. При підготовці т. зв. Других Андрусівських переговорів Польщі і Росії останньою, в особі О. Ордина-Нащокіна, у серпні 1669 р. було запропоновано Україні взяти участь у цьому процесі. Причому, запрошувалися представники не тільки від Дорошенка, а й від Д. Многогрішного (що спочатку був наказним гетьманом Лівобережжя від імені П. Дорошенка, а потім підписав з московським царем Глухівські статті про осібне гетьманування вже від імені останнього). «...Щоб від крові і від полону люди в трьох державах (Росії, Польщі та Україні). – Т. Ч.) заспокоєні були, і тоді послі і виборні люди з України при створенні Вічного миру і підписання... мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння...»²⁸, – відзначалося в одному з тогочасних листів Ордин-Нащокіна. На четвертій зустрічі поляків і росіян в Андрусові (13 жовтня 1669 р.) було вирішено відправити послання до П. Дорошенка із запрошенням взяти участь у спільній комісії. Але у листі-відповіді від

²⁵ Acta historica. – Vol. 1. – Dars. 1. – S. 333-334; Wójcik Z. Między traktatem Andrusowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. – Warszawa, 1968. – S. 124.

²⁶ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – Москва, 1859. – С. 192.

²⁷ Там же. – С. 191.

²⁸ Российский государственный архив древних актов. – Ф. 79, оп. 1, кн. 128, л. 319 об.; Санин Г. А. Правобережная Украина... – С. 296.

23 грудня т. р. український гетьман відмовився прислати своїх представників, аргументувавши це тим, що буде окремо домовлятися спочатку з Москвою, а потім з Польщею. Окрім того, Дорошенко запропонував андрусівським комісарам перенести свої засідання до Києва, де б і вирішили всі питання²⁹.

Пропозиція Дорошенка не була прийнята, натомість 7 березня 1670 р. польськими і російськими комісарами були підтверджені положеннями Андрусівського перемир'я та Московського договору 1667 р. «в усіх статтях, комах і точках». Було постановлено й надалі скликати спільні дипломатичні комісії за дозволом короля і царя, де, зокрема, б обмірковувалися заходи щодо відриву України від союзу з Османською імперією і «приведення їх до належного послуху»³⁰. У свою чергу, гетьман Правобережної України не збирався відмовлятися від протекції турецького султана, відзначаючи, що це є найкращим вирішенням складного міжнародного становища України, адже в іншому випадку їй довелося б самотійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханства і тієї ж Османської імперії.

Треба відзначити і той факт, що цю точку зору правобережного гетьмана поділяла більшість старшини його уряду. Ще 27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я, частина козацької еліти у складі наказного гетьмана Я. Лизогуба, лубенського полковника Г. Гамалії, наказного чернігівського полковника І. Пригари, полковників кількох кінних полків М. Раєвського, І. Вербицького, І. Шульги зверталися до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликом підтримати гетьмана П. Дорошенка, який «милістю Божою і своїм щирим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одності»³¹. Урядова старшина пропонувала дієвий вихід у відповідь на розподільчі договори Варшави та Москви: «Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи, будуть собі здорові. Але нам з вами для чого між собою різнитися? Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, той нам треба не різнитись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись (підкр. авт.)»³².

Окрім заходів, направлених на опанування загальноукраїнською внутрішньополітичною ситуацією (очевидно, що листи від старшини розсилалися по Лівобережній Україні не без відома гетьмана), П. Дорошенко здійснює корекцію своїх зовнішньополітичних задумів – якщо перед тим (друга половина 1667 р.) він запрошував московські війська воювати проти

²⁹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – К., 1878. – С. 98-100.

³⁰ Цит. за: Эйнгорн В. Отставка А. Л. Ордин-Нащокина... – С. 141.

³¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 181-185.

³² Там же.

Польщі, то тепер звертається до великого коронного гетьмана Речі Посполитої з проханням надати йому підрозділи для військових операцій проти росіян. 19 лютого 1670 р. у листі до Я. Собеського Дорошенко пропонував йому участь у поході на Лівобережну Україну, де розміщувалися московські гарнізони³³. Сучасник тих подій, поляк Й. Храповицький у своєму щоденнику згадував, що Дорошенко просив, «щоб Україну (Лівобережну. – Т. Ч.) Москві не віддавати і пакти андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко. – Т. Ч.) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі протекції де-інде шукати»³⁴. Цей запис був датований 30 березня 1670 р. Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П. Дорошенка до білоцерківського коменданта, де гетьман пропонував план відвоювання у Москви лівобережної частини України, а також прохав польського урядовця звернутися до польського короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я³⁵.

У першій половині 1670-х рр., згідно досліджень польського історика М. Яворського, «Дорошенко виражав тенденцію до співжиття України з Річчю Посполитою, але на нових умовах, які визнавали б широку автономію українських земель; бажав широких прав релігійних, культурних і політичних від Речі Посполитої»³⁶. Детально ці вимоги гетьманського уряду П. Дорошенка до владних структур Польщі були оприлюднені його послами під час організації проведення українсько-польської Острозької комісії 10 травня 1670 р., а також викладені в інструкції послам Війська Запорозького на вальний сейм Речі Посполитої³⁷.

Розкриття проблеми реагування владних кіл поліцентричної України на Андрусівське перемир'я 1667 р. та наступні польсько-московські постанови було б неповним без аналізу того, як сприйняли домовленості про розподіл українських земель між королем і царем інші представники її державно-політичних структур. Це – гетьманські уряди І. Брюховецького, П. Суховієнка, Д. Ігнатовича-Многогрішного та кіш Запорозької Січі. Це дало б змогу більш ґрунтовно визначити, чи була позиція П. Дорошенка щодо андрусівських домовленостей реальною і життєздатною, з огляду на специфічність тогочасного політичного устрою козацької держави.

Як дослідив Д. Дорошенко, після укладення Андрусівського перемир'я відносини між Москвою та Запорозькою Січчю значно погіршилися³⁸. Після перебування на Запорожжі і спілкування з кошовою старшиною це

³³ Grabowski A. Ojczyście wspominki. –Т. II. – Kraków, 1845. – S. 307.

³⁴ Chrapowicki J.A. Diariusz wojewody Witepskiego. – Warszawa, 1845. – S. 197.

³⁵ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Т. XI. – Cz. 1. – Warszawa, 1965. – S. 71.

³⁶ Ibid.

³⁷ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 196, 300.

³⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 121.

підтверджував російський стольник І. Телепнев у своєму звіті від 27 лютого 1667 р.³⁹ Січовики були незадоволені тим, що у 3-й статті польсько-московського договору відзначалося наступне: «...А в низ Дніпра, що йменується Запороги, і місцеві Козаки, в яких вони там оборонах, островах і поселеннях своїх живуть, мають бути в послушенстві, під обороною високою, і на спільну Обидвом Государям Великим послугу, від наступаючих, чого Боже позбав, Бусурманських сил»⁴⁰. У подальших, 18 і 30 статтях, дане положення конкретизувалося записами, де йшлося про обов'язок низовиків разом з московитами і поляками воювати з кримським ханом і турецьким султаном. Зважаючи на те, що традиційною політикою Січі була гра на протиріччях між Москвою, Варшавою, Бахчисараєм, Чигирином і Стамбулом, її провідникам не зовсім сподобалася така визначеність положень Андрусівського перемир'я.

Слід відзначити дивовижну подібність того, як сприймали рішення Андрусівського перемир'я на Правобережній та Лівобережній Україні. Взнавши конкретику його положень, лівобережний гетьман І. Брюховецький (так само, як і його візаві П. Дорошенко) відразу ж висилає своїх послів до султана Мегмеда IV. У середині липня 1667 р. вони були прийняті останнім у Стамбулі у просили захисту проти польсько-московських зазіхань на українські землі «обох боків Дніпра»⁴¹. Ще перед тим Брюховецький направив листи до всіх старшин і жителів полків Лівобережної України із застереженням щодо андрусівських домовленостей. В одному з них – від 10 лютого 1667 р. до міщан Новгород-Сіверського гетьман відзначав: «...Коли послаи Московські з Польськими комісарами мир, між собою домовившись учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін з Московської і Польської, Україну вітчизну нашу милу роззоряти, пустошити»⁴².

Очевидно, що саме орієнтуючись на попередні листи-звернення І. Брюховецького (як, до речі, і П. Дорошенка та його старшини), видає свою знамениту відозву-універсал до «всього старшого і меншого війська Запорозького рицарства і всього посполитого християнського в Україні» від 7 жовтня 1668 р. супротивник П. Дорошенка – «татарсько-турецький» ставленник гетьман П. Суховієнко⁴³. У ньому він засвідчує розуміння українською елітою проблеми міжнародного розділу козацької держави між більш

⁴⁰ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 173.

⁴⁰ Acta historica res gestas Poloniae... – Vol. 2. – Pars. 2. –S. 567-568.

⁴¹ Санин Г. А. Правобережная Украина... – С. 148.

⁴² Акты ЮЗР. – Т. VII. – СПб., 1872. – С. 47.

⁴³ Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668-1669 рр. // Записки НТШ. – Т. 150. – Львів, 1929. – С. 197-198; Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 199-209.

сильнішими сусідами: «Нині ж, коли великих оних монархів, царської його пресвітлої величності і королівської милості величності, згоди перемир'я, а потім і вічного взяття, присягами закріпленого, в заспокоєння біді України, одна сторона Дніпра від Москви царської величності, а друга від сторони Польської королю його милості визначено і зовсім віддано, щоб її тими мирами, сиріч розділами, малу по малу в міцні тої своєї сторони взявши руки, а потім і усіма силами наступивши, так її уязвити, як людей православних християнський народ, особливо військо Запорожське старожитним їх місцям славним низовим Запорожжям, жінки і діти і сущі младенці, мечем чи вічним (миром. – Т. Ч.) в тяжку, неначе єгипетську, роботу Московську взяттям знести й викорінити полоном разом, а села з церквами Божими зі всіма їх святостями вогню і запустінню сицевому надати, щоб, замість міст дикі звірі і всякий гад, гнізда свої скоренив...»⁴⁴. А тому, зважаючи на розділ України згідно Андрусівського перемир'я, П. Суховієнко, наслідуючи Дорошенка й Брюховецького, закликає правобережних і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «...і всьому єдиноутробному, на цьому і тому боці Дніпра проживаючому, християнському народові, об'являю і повідомляю і застерігаю, щоб ви в союзі і собою милої любові і милості братерської зв'язані міцно, твердо і непорушно перебуваючи»⁴⁵. Саме такий вихід із становища бачив цей гетьман однієї з частин Правобережної України.

Реакцію на Андрусівське перемир'я ще одного гетьмана Лівобережної України Д. Ігнатовича-Многогрішного може засвідчити наступний факт. Коли у жовтні 1669 р. андрусівські комісари запросили на своє засідання представників гетьмана Многогрішного у якості споглядачів, які б мали лише бути присутніми при переговорах без права голосу, ті їм відповіли наступне: «...на посольському з'їзді обох сторін Царської Пресвітлої Величності і короля польського і князя литовського і Послам і Комісарам в посланнях бути Федору Завадському, судді полку Ніжинського, Лаврентію Борозні, Леонтію Артемовичу Полуботку, Єремію Єремієву; а на з'їзді їм при польських полах сидіти, тому що Царська Величність їх за служби пожалував дворянською честю; а як вони служили перед цим і Польському королю, їм також за служби давано шляхетство і привілеї королевські у них є..., а тільки їм не сидіти, і їм за честь свою стояти і того не уступати (підрк. авт.)»⁴⁶. Отже, лівобережна старшина, на відміну від правобережної, погоджувалася брати участь в польсько-московських переговорах, але на паритетних засадах – «за честь свою стояти», – тим самим перетворюючи переговорний процес у трьохсторонній. Через два роки уряд Д. Мно-

⁴⁴ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 84-85.

⁴⁵ Там же. – С. 85-86.

⁴⁶ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 224.

гогрішного налагоджує тісні стосунки з П. Дорошенком, а їхня позиція щодо сприйняття перманентних дипломатичних зустрічей Польщі і Росії почала повністю збігатися й була направлена на об'єднання розділених між двома державами українських земель під владою іншого монарха – у даному випадку султана Османської імперії.

Очевидно, що Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою лише *de jure* розмежувало козацьку Україну на сфери впливу польського короля (Правобережжя) та російського царя (Лівобережжя). З іншого боку, його положення *de facto* довгий час залишалися не виконаними, включно до 1686 р., з огляду на їхнє несприйняття більшістю представників українських державно-політичних структур. Саме намагання Польщі і Росії підписати мир за рахунок поділу України спонукало її тогочасних зверхників шукати підтримки в інших протекторів, які б реально змогли забезпечити цілісність козацької держави.